

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XVIII

DAWNE MAPY JAKO ŹRÓDŁA
W BADANIACH GEOGRAFICZNYCH
I HISTORYCZNYCH

Polish Academy of Sciences • Institute of the History of Science
Team for the History of Cartography

Maria Curie-Skłodowska University in Lublin
Department of Cartography and Geomatics

Catholic University of Lublin
Institute for the Historical Geography of the Church in Poland
Institute of Geodesy and Cartography in Warsaw

FROM THE HISTORY OF CARTOGRAPHY Volume XVIII

OLD MAPS AS A SOURCE IN GEOGRAPHICAL AND HISTORICAL RESEARCH

Edited by
Beata Konopska i Jerzy Ostrowski

Warsaw 2014

Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk
Zespół Historii Kartografii

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
Zakład Kartografii i Geomatyki

Katolicki Uniwersytet Lubelski
Ośrodek Badań nad Geografią Historyczną Kościoła w Polsce
Instytut Geodezji i Kartografii w Warszawie

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII Tom XVIII

DAWNE MAPY JAKO ŹRÓDŁA W BADANIACH GEOGRAFICZNYCH I HISTORYCZNYCH

Pod redakcją
Beaty Konopskiej i Jerzego Ostrowskiego

Warszawa 2014

Opracowanie redakcyjne
Beata Konopska, Jerzy Ostrowski

Współpraca redakcyjna
Paweł Cebrykow, Krzysztof Kałamucki

Recenzenci
Prof. dr hab. Stanisław Alexandrowicz
Prof. dr hab. Andrzej Ciołkosz

Tłumaczenie przedmowy i części streszczeń na język angielski
Ilona Wojciechowska
Tłumaczenie części streszczeń – autorzy

Opracowanie techniczne i przygotowanie do druku
Signum CM Cezary Mazur

Wydawnictwa IHN PAN
Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa
e-mail: ihn@ihnpan.waw.pl

Instytut Geodezji i Kartografii
ul Modzelewskiego 27, 02-689 Warszawa,
e-mail: igik@igik.edu.pl

© by: IHN PAN, IGiK

ISSN: 0138-0850

ISBN: 978-83-86062-18-8
ISBN: 978-83-60024-19-5

Druk i oprawa: Drukarnia nr 1, Warszawa

SPIS TREŚCI

<i>Beata Konopska, Jerzy Ostrowski</i> Przedmowa	11
<i>Joanna Plit</i> Analizy geograficzne i historyczne dawnych map	19
*	
<i>Jerzy Ostrowski</i> Praca Henryka Merczynga z 1913 roku o radziwiłłowskiej mapie Litwy i jej wpływ na polskie badania dokładności dawnych map (w setną rocznicę publikacji)	35
<i>Kamil Nieścioruk</i> Weryfikacja wiarygodności treści map dawnych z wykorzystaniem cyfrowego modelu wysokości i podstawowych atrybutów topograficznych	53
<i>Maria Jankowska</i> Kryteria oceny map jako źródła informacji o dziedzictwie kulturowym wsi na przykładzie Wielkopolski	65
<i>Jakub Kuna</i> Problem uwspółcześnienia formy prezentacji map dawnych	79
**	
<i>Adam Linsenbarth</i> Mozaikowa mapa z Madaby z VI wieku cennym źródłem informacji geograficznych, historycznych i biblijnych	93
<i>Kazimierz Kozica</i> Wrocławski przedwojenny egzemplarz mapy Europy Gerarda Mercatora (1554)	111
<i>Piotr Grabowski</i> Obraz historycznej Warmii na mapach włoskich i francuskich kartografów w XVI–XVIII wieku	121
<i>Andrzej Janeczek</i> Rękopiśmienna mapa cyrkulu zamojskiego z austriackiego Archiwum Wojennego i jej relacja do zdjęcia józefińskiego Galicji (1779–1783)	133

Bogdan Wolak

- Próba oceny obrazu rzeźby terenu na mapie Schroettera
w skali 1:152 000 (1802–1810) 145**

Michał Trzewik

- Układ przestrzenny miasta Lublina
na przełomie XVIII i XIX wieku na planach austriackich
przechowywanych w Archiwum Wojennym w Wiedniu 155**

Dariusz Lorek

- Kartograficzny obraz Poznania w okresie zaborów 169**

Teresa Bogacz

- Mapy Lubina z XIX i XX wieku jako źródło do badań
nad rozwojem przestrzennym miasta 181**

Wojciech Mielewczyk

- Środowisko geograficzne na XIX-wiecznych mapach wsi
na przykładzie zbiorów Muzeum Narodowego Rolnictwa
i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie 193**

Lucyna Szaniawska

- Joachim Lelewel jako badacz dawnych opisów świata
i twórca „krajobrazów” 209**

Adrianna Szczerba

- Mapy archeologiczne zachodnich guberni
Imperium Rosyjskiego 237**

Tomasz Olenderek

- Charakterystyka dawnych map leśnych 251**

Waldemar Spallek

- Kształtowanie się koncepcji map ogólnogeograficznych
w świetle polskich atlasów szkolnych wydanych do 1939 roku 263**

Beata Konopska

- Atrybut miejsca w czasie jako właściwość dawnych map
z punktu widzenia antropologii kulturowej na przykładzie
publikacji okresu PRL 285**

Dorota Jutrzenka-Supryn

- Zagadnienie rekonstrukcji treści i obrazu w zabytkowych
mapach i globusach 301**

Joanna Sroka

Atlas Silesiae w zbiorach polskich – technologia wykonania i konserwacja (zarys problematyki)	321
--	------------

Miłosz Huber, Olga Jakowlewa,

Anna Synajewska-Przybyś, Tomasz Klepka

Możliwości badania materiałów drukowanych z użyciem techniki optycznej, polaryzacyjnej i konfokalnej oraz SEM-EDS	337
--	------------

Roman Czaja, Zenon Koziel,

Radosław Golba, Agnieszka Pilarska

Atlas historyczny miast polskich	349
---	------------

Miłosz Huber, Olga Jakowlewa

Toponimy na mapach Półwyspu Kolskiego jako przykład bogactwa etnograficznego regionu	353
---	------------

CONTENTS

Beata Konopska, Jerzy Ostrowski

Preface	15
----------------------	-----------

Joanna Plit

Geographical and historical analyses of old maps	19
---	-----------

*

Jerzy Ostrowski

The work of Henryk Merczyng from 1913 on the Radziwill map of the Grand Duchy of Lithuania and its influence on the Polish research on the accuracy of old maps (on the hunderth anniversary of publication)	35
---	-----------

Kamil Nieścioruk

Verification of content credibility of old maps with application of digital elevation model and basic topographic attributes	53
---	-----------

Maria Jankowska

Evaluation criteria for maps as a source of information about the cultural heritage of the countryside based on the example of Wielkopolska	65
--	-----------

Jakub Kuna

The problem of contemporization of the form of presentation of old maps	79
--	-----------

**

Adam Linsenbarth

The Madaba Mosaic Map from the 6th century – a source of information for geographical, historical and Bible studies	93
--	-----------

Kazimierz Kozica

The Wroclaw pre-war copy of the map of Europe by Gerard Mercator (1554)	111
--	------------

Piotr Grabowski

The picture of the historical Warmia on the maps of Italian and French cartographers in the 16th–18th centuries	121
--	------------

Andrzej Janeczek

- The manuscript map of Zamość district from the Austrian War Archives and its relation to the Joseph's survey of Galicja (1779–1783) 133**

Bogdan Wolak

- Analysis of the presentation of relief on the Schroetter's map, scale 1:152,000 (1802–1810) 145**

Michał Trzewik

- Spatial layout of Lublin at the turn of the 18th century on Austrian city maps stored in the Vienna War Archives 155**

Dariusz Lorek

- Cartographic image of Poznań in the time of partitions 169**

Teresa Bogacz

- Maps of Lubin from the 19th and 20th centuries as the source for research on the spatial development of the city 181**

Wojciech Mielewczyk

- The geographical environment on the 19th century maps of villages based on the collection of the National Museum of Agriculture and Agricultural-Food Industry in Szreniawa 193**

Lucyna Szaniawska

- Joachim Lelewel as an investigator of old world's descriptions and author of "landscapes" 209**

Adrianna Szczerba

- Archeological maps of western provinces of the Russian Empire 237**

Tomasz Olenderek

- Characteristics of old forest maps 251**

Waldemar Spallek

- Evolution of the concept of general reference maps in the light of Polish school atlases published until 1939 263**

Beata Konopska

- Attribute of place in time as a feature of old maps from the perspective of anthropology of culture based on publications of Polish People's Republic period 285**

Dorota Jutrzenka-Supryn

- Problems of content and image reconstruction
in historical maps and globes 301**

Joanna Sroka

- Atlas Silesiae* in the Polish collections – technology
of binding and conservation (outline of problems) 321**

Miłosz Huber, Olga Jakowlewa,

Anna Synajewska-Przybyś, Tomasz Klepka

- The possibilities of printed materials research
with the use of optical, polarization, confocal
and SEM-EDS techniques 337**

Roman Czaja, Zenon Koziel,

Radosław Golba, Agnieszka Pilarska

- The Historical Atlas of Polish Towns 349**

Miłosz Huber, Olga Jakowlewa

- Toponyms on maps of the Kola Peninsula as an example
of the ethnographic wealth of the region 353**

Beata Konopska

Instytut Geodezji i Kartografii, Warszawa

Atrybut miejsca w czasie jako właściwość dawnych map z punktu widzenia antropologii kulturowej na przykładzie publikacji okresu PRL

1. Wstęp

Historyk badając przeszłość tworzy jej narracyjny obraz. Nie mając bezpośredniego kontaktu z przeszłością, nie „rekonstruuje” jej – jak pisze Jerzy Topolski – lecz proponuje pewien jej opis. Jego narracja jest kontrolowana znajomością metody badawczej i informacjami wydobytymi ze źródeł historycznych, czyli innych narracyjnych obrazów. Historyk w konstruowaniu obrazu przeszłości jest więc uzależniony od źródeł, wiedzy pozaźródłowej oraz wymogów metody¹. W jego warsztacie badawczym, wśród wielu niekwestionowanych źródeł historycznych, są również dawne mapy. Stąd, w kontekście problematyki XVIII tomu „Z Dziejów Kartografii”, w artykule podejmuję próbę zwrócenia uwagi na istotną właściwość dawnych map, jaką jest charakterystyka miejsca w określonym czasie, oraz próbę wskazania, jak zmiana w podejściu do tej właściwości wpływa na usytuowanie tych map w hierarchii ważności źródeł historycznych. Należy zauważyć, że dawne mapy jako przedmioty materialne należą do źródeł bezpośrednich, niemniej w poniższych rozważaniach istotą badania jest informacja z warstwy graficznej, merytorycznej, przekazywanej przez autora źródła. To podejście do badania sytuuje dawne mapy w grupie źródeł pośrednich, ponieważ badacz pozyskuje informacje obciążone interpretacją autora mapy, zależną od jego wiedzy i systemu wartości.

Literatura przedmiotu z reguły traktuje „miejsce” i „czas” jako osobne atrybuty mapy. W niniejszym artykule, dotyczącym dawnych map jako źródeł historycznych, proponuję połączenie atrybutu „miejsce” z atrybutem „czas” w jedną właściwość „miejsce w czasie”, nieoddzielną od istoty dawnej mapy, którą można analizować co najmniej na dwa sposoby. Pierwszy, kiedy atrybut miejsca w czasie rozpatrujemy z punktu widzenia obiektywizmu² kartograficznego przyjmując,

¹ J. Topolski, *Wprowadzenie do historii*, Poznań 2007, s. 11–30.

² Obiektywizm to przedstawianie i ocenianie rzeczy takimi, jakimi są naprawdę, niezależnie od naszych uprzedzeń, emocji i interesów. *Słownik Języka Polskiego*, Warszawa 2000, s. 1060.

że mapa ewidencjonuje obiekty i zdarzenia w określonej przestrzeni geograficznej w konkretnym momencie dziejów, w sposób zgodny ze stanem faktycznym, niezależnie od poglądów i interesów autora. Drugi, kiedy atrybut miejsca w czasie rozpatrujemy z punktu widzenia antropologii kulturowej (społecznej). W tym wypadku dawna mapa jest graficznym opisem miejsca i dokumentem dotyczącym momentu dziejów, w którym ją opracowano, obrazującym nie tylko ówczesne tendencje w grafice, projektowaniu i malarstwie, ale również panującą ideologię, politykę państwa lub regionu oraz subiektywne – zależne od autora lub zamawiającego – podejście do wyboru elementów treści mapy i formy ich przedstawienia. Takie podejście do graficznego przedstawienia, jakim jest mapa, oddala ją od obiektywizmu kartograficznego i zbliża do subiektywnej opowieści (narracji) o danym obszarze w określonym czasie.

2. Atrybut miejsca w czasie z punktu widzenia obiektywizmu kartograficznego

Podchodząc do atrybutu miejsca w czasie z punktu widzenia obiektywizmu kartograficznego dawną mapę traktujemy jako zapis zbiorów wybranych elementów przyrodniczych i elementów dokumentujących fakty o charakterze gospodarczym i społecznym. Z reguły atrybut miejsca w czasie objaśniony jest w tytule mapy, sformułowanym w stylistyce językowej epoki, w której ją opracowano. Wskazany atrybut sytuje mapy w dwóch grupach źródeł: w grupie źródeł podstawowych, dostarczających informacji o relacjach przestrzennych poszczególnych składników środowiska geograficznego, w którym miały miejsce różnego rodzaju zjawiska i wydarzenia spowodowane działalnością człowieka, oraz w grupie źródeł uzupełniających, gdy inne źródła historyczne nie dostarczają oczekiwanej wiedzy lub są niedostępne.

W tym wypadku najbardziej wartościowe jako źródła są mapy wielko- i średnioskalowe, np. rękopiśmienne mapy prawno-majątkowe sporządzane w celach gospodarczych w XVI–XVII w., plany wsi i miast, wykonane do obliczania wymiaru podatku, a także mapy topograficzne, zwłaszcza opracowywane przez topografów wojskowych od końca XVIII w., których podstawą były już pomiary triangulacyjne. Do tej grupy należy także zaliczyć mapy, które można przyjąć za podstawę analiz dotyczących nazewnictwa geograficznego, zwłaszcza nazw miejscowych, istotnych na przykład przy określeniu tożsamości mieszkańców danego obszaru. W tym kontekście dawne mapy są wieloaspektowym źródłem wiedzy o przeszłości danego obszaru, uzupełniającym (lub weryfikującym) wiedzę o jego dziedzictwie przyrodniczo-kulturowym.

Na możliwość rozszerzenia tradycyjnej podstawy źródłowej o źródła kartograficzne badacze dawnych map wielokrotnie zwracali uwagę; Stanisław Alexandrowicz w swoim wystąpieniu podczas III Konferencji Nauk Pomocniczych

Historii w 1974 r. wskazał uczonych, którzy zabrali w tej sprawie głos do połowy lat siedemdziesiątych XX w., m.in. S. Herbst, W. Kulę, W. Trzebińskiego, K. Buczkę, D. Kosacką, B. Olszewicza³. Do tej grupy w późniejszym okresie dołączyli m.in. J. Janczak, M. Stelmach i A. Konias.

3. Atrybut miejsca w czasie z punktu widzenia antropologii kulturowej

Rozpatrując natomiast atrybut miejsca w czasie z punktu widzenia antropologii kulturowej (społecznej), dawne mapy uważamy za źródła uzupełniające m.in. z uwagi na:

- znajdujące się w części kartograficznej lub dekoratywnej arkusza mapy motywy architektoniczne i urbanistyczne w formie widoków miast tworzących bordiurę, motywy roślinne i zwierzęce, a także przedstawienia figuralne osób ważnych dla epoki lub regionu oraz sceny rodzajowe przedstawiające różne aspekty życia codziennego;

- znajdujące się na mapach średniowiecznych motywy dotyczące głównie wierzeń i obrzędów religijnych, scen mitologicznych lub biblijnych, prezentujące osobliwości (mirabilia), z jakimi można było się zetknąć w odległych krajach; z reguły te źródła nie dostarczają wiedzy na temat wydarzeń współczesnych autorowi⁴;

- wiedzę o ideologii lub poglądach filozoficznych, panujących w epoce, w której opracowano mapy; na przykład niektórzy badacze wyrażają pogląd – cytując za Katarzyną Zalewską-Lorkiewicz – że mapy średniowieczne mają charakter „teologiczny”⁵; podobnie B. Czechowicz⁶ doszukał się syntezy filozoficznej w publikacji z 1830 r.⁷, którą z uwagi na „pewne reguły obrazowania kartograficznego”⁸, uznał za serię map historycznych, przedstawiających dzieje Prus i państw ościennych w świetle heglowskiego systemu filozoficznego;

- wiedzę o preferencjach politycznych, dominujących w tym czasie, którą można pozyskać w wyniku analizy zmian w nazewnictwie geograficznym. Nazwy geograficzne są – jak pisał A. Czerny – „demonstracją siły autorytarnego

³ S. Alexandrowicz, *Polskie mapy majątkowe z XVI–XVIII w. jako źródła historyczne*, w: *Problemy nauk pomocniczych historii III. Materiały na III Konferencję poświęconą naukom pomocniczym historii*, Katowice 1974, s. 129.

⁴ K. Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi jako obraz świata. Średniowiecze i początek okresu nowożytnego*, „Res Humanae. Studia”, t. 3, 1997, s. 90–213.

⁵ K. Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi...*, op. cit., s. 5.

⁶ B. Czechowicz, *Historia wpada do morza? Refleksy heglizmu w kartografii*, w: *Kartografia morska i krain nadmorskich*, red. R. Skrycki, Szczecin 2014, s. 161–176.

⁷ *Historiogramm des Preussischen Staats von 1280 bis 1830 n. Chr. im synchronistischen Verhältnis zu dem Nachbarstaaten*, Entworfen von R. v[on] L., Berlin – Posen – Bromberg [1830].

⁸ B. Czechowicz, *Historia wpada do morza?...*, op. cit., s. 165.

lub totalitarnego reżimu politycznego”⁹ i znakomitą źródłem uzupełniającą w badaniach nad zmianami światopoglądu politycznego epoki. Tego rodzaju tematyką zajmowali się m.in. M. Azaryahu i A. Golan, O. Belej, E. Rzetelska-Feleszko, J. Sängner i S. Žižek¹⁰;

– wiedzę o nastrojach politycznych panujących w epoce, w której mapy zostały opracowane. Obrazują to m.in. mapy w skalach topograficznych urzędowe i o przeznaczeniu turystycznym wydane w państwach układu warszawskiego w okresie zimnej wojny. Mapy te przedstawiają zdeformowany obraz środowiska geograficznego, zwłaszcza jego elementów antropogenicznych. Zakres i dynamika wprowadzanych deformacji wykazują ścisłą zależność z kolejnymi etapami zimnej wojny. Były one barometrem, wskazującym poziom niepokoju Związku Socjalistycznego Republiki Radzieckich (ZSRR), związany z bezpieczeństwem całego sojuszu wschodniego, które było jednym z gwarantów trwania marksistowskiego światopoglądu – politycznego, społecznego i gospodarczego. Atmosfera niepokoju wywołana w państwach bloku wschodniego wystarczająco uzasadniała konieczność wprowadzenia i respektowania narzuconych przez ZSRR zasad fałszowania obrazu kartograficznego tych państw na mapach. Tą problematyką zajmowali się głównie J.B. Harley¹¹, D. Unverhau¹² i B. Konopska¹³;

– wykorzystanie źródeł kartograficznych w dyskusji nad oceną jakości zarządzania państwem. Biorąc pod uwagę, że znajomość topografii własnego kraju była zawsze istotna dla polityki militarnej i gospodarczej, inwestycja w opracowanie map topograficznych, zwłaszcza w XVIII w., kiedy ich podstawą zaczęły być pomiary triangulacyjne, nabrała szczególnego znaczenia w zarządzaniu krajem. Była inwestycją w wiedzę o państwie i jednocześnie inwestycją w jego przyszłość. Mapy, na których informacja o skartowanym obszarze była kompletna, zazwyczaj pozostawały w użytkowaniu niewielkiej grupy osób; na przykład wszystkie wojskowe zdjęcia topograficzne z czasów Fryderyka II, sta-

⁹ A. Czerny, *Teoria nazw geograficznych*, „Prace Geograficzne”, nr 226, IGI PAN, Warszawa 2011, s. 91.

¹⁰ Za A. Czernym – M. Azaryahu, A. Golan, *(Re)naming the landscape: The formation of the Hebrew map of Israel 1949–1960*, „Journal of Historical Geography”, vol. 27, 2001, no. 2, s. 178–195; O. Belej, *Transformacja ukraińskiego onomastykonu posttotalitarnego periodu na zachodniobiałoruskim tle*, Wydawn. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2007; E. Rzetelska-Feleszko, „Nazwy do poprawki”, czyli o pracach Komisji Ustalania Nazw Miejscowych, w: K. Handke, H. Dalewska-Greń, (red.), *Polszczyzna a/i Polacy u schyłku XX wieku*, Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa 1994; J. Sängner, *Heldenkult und Heimatliebe. Straßen- und Ehrennamen im offiziellen Gedächtnis der DDR*, Ch. Links Verlag, Berlin 2006; S. Žižek, *Wzniosły obiekt ideologii*, Wrocław 1989/2001.

¹¹ J.B. Harley, *Silences and secrecy: The hidden agenda of cartography in early modern Europe*, „Imago Mundi”, vol. 40, 1988, s. 57–76.

¹² D. Unverhau (red.), *State security and mapping in the German Democratic Republic. Map falsification as a consequence of excessive secrecy?* Berlin 2006; D. Unverhau, *Geheimhaltung und Staatssicherheit zur Kartographie des Kalten Krieges*, Berlin 2009.

¹³ B. Konopska, *Wpływ aparatu władzy w latach 1944–1989 na publikacje kartograficzne do użytku powszechnego*, „Seria Monograficzna”, nr 16, IGIK, Warszawa 2012.

nowiące historyczną dokumentację terytorium państwa pruskiego, objęte były ścisłą tajemnicą w związku z zastosowaniem do celów obronnych¹⁴. Na ten temat wypowiadali się na gruncie polskim m.in. S. Alexandrowicz¹⁵, J. Janczak¹⁶, A. Konias¹⁷, B. Medyńska-Gulij¹⁸, R. Skrycki¹⁹ i J. Stoksik²⁰;

– zapis postaw społecznych i politycznych autorów map. W tym przypadku warto odwołać się do polskiej działalności kartograficznej przełomu XIX i XX w., kiedy kartograficzną formę prezentacji wykorzystano w walce o wolność narodową, wydając mapy będące wyłącznie przejawem silnych potrzeb patriotycznych ich twórców i wydawców²¹. Abstrahując od poprawności merytorycznej tych publikacji, trzeba podkreślić, że ich geneza wywodzi się z silnego poczucia tożsamości narodowej; większość wykonali osobiście pomysłodawcy i sfinansowali z prywatnych środków. Celem tych publikacji było przypomnienie o ziemiach dawnej Polski²² i ochrona polskich nazw geograficznych²³. W tej grupie są również mapy, za pomocą których obrazowany był zasięg geograficzny danego terenu w celu określenia tożsamości, jaka pojawia się w społecznościach, gdy przedstawienie granic obszaru, z którym się te społeczności identyfikują, jest niejednoznaczne lub niemożliwe z przyczyn politycznych. Przykładem są mapy fizyczne z XIX i początku XX w., przypominające zasięg geograficzny dawnej, przedrozbiorowej Polski oraz mapy wydawane w latach dwudziestych XX w., już po odzyskaniu niepodległości, na których była przedstawiona nowa

¹⁴ A. Konias, *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego od II połowy XVIII wieku do połowy XX wieku*, Słupsk 2010, s. 15.

¹⁵ S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Poznań 1989.

¹⁶ J. Janczak, *Zarys dziejów kartografii śląskiej do końca XVIII wieku*, Opole 1976.

¹⁷ A. Konias, *Kartografia topograficzna państwa...* op. cit.; idem, *Kartografia topograficzna Śląska Cieszyńskiego i zaboru austriackiego od 2 połowy XVIII do początku XX wieku*, Katowice 2000; idem, *Kartograficzny obraz Śląska na podstawie map księstw śląskich Jana Wolfganga Wielanda i Mateusza Schubartha z połowy XVII wieku (z oceną kartometryczną)*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego”, nr 1462, 1995.

¹⁸ B. Medyńska-Gulij, *Mapy księstw śląskich świdnickiego, jaworskiego i legnickiego z II połowy XVII wieku Fryderyka Khünoviusa*, Wydawn. GAJT, Wrocław 2002.

¹⁹ R. Skrycki, *Dzieje kartografii Nowej Marchii do końca XVIII wieku*, Warszawa 2008; idem, *Prace kartograficzne w dolinach Odry, Warty i Noteci w okresie fryderycjańskim. Goswien Othmar Schultze i jego wkład w rozwój kartografii pruskiej*, Szczecin 2013.

²⁰ J. M. Stoksik, *Geometrzy małopolscy do końca XVIII wieku. Z dziejów geodezji i kartografii wielkoskalowej w Polsce*, Kraków 2013.

²¹ Byli to na przykład M. Arct, J. Babirecki, K. Balicki, J.M. Bazewicz, W. Bogusławski, I. Dzierżyński, E. Niewiadomski, E. Romer, Z.Ś. Słupski, K. Sokołowski, J. Sroczyński.

²² Przykładowe publikacje kartograficzne: E. Niewiadomski, *Atlas do dziejów Polski zawierający trzynastcie mapek kolorowanych*, Warszawa 1899; K. Balicki, *Historyczny atlas Polski*, Stanisławów ok. 1900; K. Sokołowski, *Atlas podręczny do nauki historii Polski*, Łódź ok. 1900; M. Arct, *Atlas geograficzny części świata*, Warszawa 1914; idem, *Atlasik do geografii fizycznej*, Warszawa 1914; E. Romer, *Atlas geograficzny*, Lwów 1908.

²³ Z.Ś. Słupski, *Atlas Ziemi Polskich. T. 1. Część I. Wielkie Księstwo Poznańskie. 46 map i planów*, Poznań 1911.

wschodnia granica państwa na tle szerokiego sąsiedztwa na wschodzie, zbyt dalekiego (nawiązującego do granic przedrozbiorowych), wbrew poprawności kartograficznej²⁴. Podobne zjawisko wystąpiło (choć na krótko) na kilku mapach Polski wydanych tuż po zakończeniu drugiej wojny światowej;

– zapis dążeń politycznych władzy, która żeby je zrealizować świadomie wykorzystywała zafałszowane dane do opracowania map. Najczęściej mapy te przedstawiały zjawiska i procesy związane z ludnością, zwłaszcza narodowością, wyznaniem lub używanym językiem, ale także potencjałem gospodarczym lub negatywnymi skutkami działalności człowieka. W tej grupie znajdują się również mapy manipulujące sposobem przedstawienia danych zarówno w sferze metodycznej jak i graficznej, w zależności od oczekiwań politycznych władzy lub określonych grup społecznych. Na ten temat wypowiadali się m.in. J.B. Harley²⁵ i M. Monmonier²⁶.

Dla współczesnego badacza dziejów analiza dawnych map z wyselekcjonowaną treścią, manipulujących danymi lub fałszywie je przedstawiających jest nieocenionym źródłem pomocnym w obnażaniu mechanizmów epoki, odsłanianiu kulisy sceny politycznej oraz sposobów myślenia ich inicjatorów i dysponentów. O dawnych mapach jako specyficznym dokumencie miejsca i czasu, w którym je opracowano, wystawiającym świadectwo autorowi i zamawiającemu oraz wskazujących na ich stosunek do użytkownika, traktują publikacje D. Wooda²⁷, J. Monneta²⁸, J.B. Harley'a i K. Zandvlieta²⁹. T. Bogacz³⁰ oraz wspomniane S. Alexandrowicza, B. Czechowicza, J.B. Harley'a, J. Janczaka, A. Koniasa, B. Medyńskiej-Gulij, M. Monmoniera, R. Skryckiego oraz autorki.

4. Cel badawczy, cezury czasowe, literatura przedmiotu

Celem badawczym było przeprowadzenie analizy atrybutu miejsca w czasie jako właściwości nieoddzielnej od istoty dawnej mapy, z punktu widzenia antropologii kulturowej, która – zgodnie z założeniem przyjętym w artykule – powinna dostarczyć argumentów potwierdzających tezę, że mapy i atlasy wydane w czasie

²⁴ B. Konopska, *Rola atlasów geograficznych i historycznych w kształtowaniu świadomości narodowej Polaków na przełomie XIX i XX w.*, w: *Na co dzień i od święta. Książka w życiu Polaków w XIX–XXI wieku* (w druku).

²⁵ J.B. Harley, *Deconstructing the map*, „Cartographica”, vol. 26, 1989, no. 2, s. 1–20.

²⁶ M. Monmonier, *How to lie with maps*, 2nd ed., Chicago – London 1996.

²⁷ D. Wood, *The power of maps*. New York 1992.

²⁸ J. Monnet, *The symbolism of place: a geography of relationships between space, power and identity*. „Cybergeo: European Journal of Geography. Political, Cultural and Cognitive Geography” 2011 [on-line], article 562, <http://cybergeo.revues.org/24747>.

²⁹ J. B. Harley, K. Zandvliet, *Art, science, and power in sixteenth-century Dutch cartography*, „Cartographica”, vol. 29, no. 2, s.10–19.

³⁰ T. Bogacz, *Przestrzeń symboliczna na dawnych mapach Śląska (XVI–XVIII w.)*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 44, 2012, nr 3, s. 239–248.

trwania Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (PRL) zajmują ważne miejsce w hierarchii źródeł przydatnych do odtwarzania wielowątkowego charakteru tego okresu. Powyższą tezę sformułowano na podstawie wstępnej analizy zebranego materiału, opublikowanych badań własnych³¹ i na podstawie literatury przedmiotu, będącej pokłosiem badań wskazujących na wyraźne związki nauk humanistycznych i społecznych z mecenatem państwa, jak publikacje Stefana Konstańczaka³² i Joanny Wojdoń³³. Stefan Konstańczak analizując stopień i fazy uzależnienia badań humanistycznych od doraźnych decyzji polityków PRL ocenił, że w Polsce bezpośrednio po II wojnie światowej doszło do głębokiej ingerencji państwa w sprawę nauki, które ostatecznie podporządkowało ją potrzebom politycznym, zderzając w sposób modelowy hasła wolności nauki z argumentami polityków, kierujących się racjonalnością ekonomiczną lub chęcią utrzymania przy władzy³⁴. Poszukując argumentów na poparcie powyższej tezy sformułowano dodatkowo kilka szczegółowych pytań: na ile rzeczywisty przebieg procesu opracowania map przeznaczonych dla społeczeństwa i do nauczania w szkole uzupełnia wiedzę dotyczącą funkcjonowania państwa polskiego w analizowanym czasie; na ile ustalenia z zakresu kartografii tego stosunkowo bliskiego okresu, ale wciąż nie do końca poznanego, włączają się w naukowe dyskusje o dziejach PRL.

Rozważania nad atrybutem miejsca w czasie z punktu widzenia antropologii kulturowej ograniczono do map nieurzędowych wydanych w okresie PRL, przyjmując lata 1952 i 1989 jako cezury graniczne. Rok 1952 to moment formalnego uchwalenia konstytucji i nadania państwu polskiemu nazwy Polska Rzeczpospolita Ludowa (PRL). W dniu 22 lipca 1952 r. po debacie sejmowej została jednogłośnie uchwalona nowa konstytucja; w historiografii uznano to za oficjalny początek PRL. Projekt konstytucji przygotowywany od połowy 1949 r. początkowo uwzględniał polskie tradycje polityczne, jednak ostateczny tekst wzorowany był na konstytucji ZSRR z 1936 roku. Po końcowych poprawkach wprowadzonych przez J. Stalina został przyjęty przez komisję konstytucyjną i podany do publicznej wiadomości³⁵. Rok ten przyjęto jako graniczny dla kartograficznego materia-

³¹ B. Konopska, *Wpływ aparatu władzy...*, op. cit.

³² S. Konstańczak, „*Ruch Filozoficzny*” i wolność badań naukowych w Polsce w latach 1947–1957, „*Ruch Filozoficzny*”, 2011, nr 4, s. 821–838; idem, *Retoryka dominacji – polityczne sterowanie nauką*, „*Zagadnienia Naukoznawstwa*”, t. 49, 2013, nr 2 (196), s. 101–102;

³³ J. Wojdoń, *Propagandowe aspekty świata polskich elementarzy z lat 1945–1989*, „*Wrocławskie Studia z Historii Najnowszej*”, t. 5, pod red. W. Wrzesińskiego, Wrocław 1998, s. 179–187; idem, *Polityka w szkole podstawowej 1945–1949*, „*Odra*”, nr 9, 1999, s. 36–39; idem, *Propaganda polityczna w podręcznikach dla szkół podstawowych Polski Ludowej (1944–1989)*, Toruń 2001; idem, *Śląsk w podręcznikach dla szkół podstawowych Polski Ludowej*, w: *Śląsk, Polska, Niemcy na przestrzeni wieków. Studia historyczne ofiarowane Profesorowi Mieczysławowi Paterowi w osiemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. T. Kulak, Wrocław 2008, s. 365–382; idem, *Polityka a szkolna edukacja historyczna*, „*Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym*”, nr 16 (1)/2011, s. 151–167.

³⁴ S. Konstańczak, *Retoryka dominacji...*, op. cit., s. 101–102.

³⁵ A. Jezierski, C. Leszczyńska, *Historia gospodarcza Polski*, Warszawa 1998, s. 457.

łu źródłowego, niemniej literatura przedmiotu, wyjaśniająca genezę wielu późniejszych poczynąń obejmuje okres od zakończenia wojny. Z kolei rok 1989, przyjęty w artykule za górną granicę czasową, jest uznany za formalne zakończenie okresu PRL. Pod koniec tego roku, 29 grudnia przywrócono wcześniejszą nazwę państwa „Rzeczpospolita Polska” i usunięto z Konstytucji artykuły dotyczące kierowniczej roli partii oraz przyjaźni ze Związkiem Radzieckim³⁶.

5. Materiał badawczy i metodologia

Na materiał badawczy złożyły się źródła kartograficzne – samoistne mapy i atlasy, opracowane przez polskich autorów i wydane w Polsce po drugiej wojnie światowej w latach 1952–1989, oraz źródła archiwalne będące wynikiem kwerendy głównie w Archiwum Akt Nowych.

Źródła kartograficzne utworzyły przede wszystkim mapy i atlasy przeznaczone do nauczania geografii i historii na poziomie szkolnym oraz wydane w celu szerzenia oświaty wśród dorosłych – atlasy geograficzne i historyczne ogólne i narodowe. W wyniku kwerendy archiwalnej wykorzystano przede wszystkim dokumenty pochodzące z zespołu Głównego Urzędu Kontroli Prasy Publikacji i Widowisk i ponadto Komitetu Centralnego PZPR, Głównego Urzędu Pomiarów Kraju oraz Centralnego (a potem Głównego) Urzędu Geodezji i Kartografii. Dodatkową grupę źródeł tworzyły publikacje wydane w tym okresie w czasopiśmie naukowych i dedykowanych nauczycielom przedmiotu geografia i historia, jak „Przegląd Geograficzny”, „Czasopismo Geograficzne”, „Geografia w Szkole” oraz „Kwartalnik Historyczny” i „Wiadomości Historyczne”.

Podstawową metodą badawczą była analiza zgromadzonego materiału kartograficznego i archiwalnego oraz przeprowadzonych wcześniej szczegółowych badań własnych dotyczących analizy treści map³⁷ i rezultaty badania dokładności geometrycznej poszczególnych elementów mapy³⁸.

6. Analiza zebranego materiału

Mapy geograficzne i historyczne przeznaczone do edukacji szkolnej i działalności oświatowej należy analizować przede wszystkim w kontekście programów nauczania i wytycznych ogólnie przyjętych przez resort nadzorujący właściwy dla każdej z tych dziedzin. Geografia i historia, jako przedmioty nauczania, są ściśle

³⁶ Ustawa z dnia 29 grudnia 1989 r. o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, Dz. U. PRL 1989, nr 75, poz. 444.

³⁷ B. Konopska, *Wpływ przepisów o zachowaniu tajemnicy wojskowej i państwowej na zakres i sposób prezentacji treści polskich planów miast wydanych w latach 1944–1955*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 42, 2010, nr 1, s. 5–17.

³⁸ B. Konopska, *Geometryczne deformacje treści polskich planów miast do użytku ogólnego w latach 1955–1981*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 43, 2011, nr 4, s. 354–367.

powiązane z przyjętą przez państwo polityką w zakresie nauczania i rozpowszechniania informacji o topografii, gospodarce, ludności i przeszłości państwa.

Po drugiej wojnie światowej kluczową rolę w analizowanych kwestiach odegrały ustalenia I Kongresu Nauki Polskiej (29 czerwca – 2 lipca 1951 r.), zgodnie z którymi S. Leszczycki na łamach „Przeglądu Geograficznego” pisał, odnosząc się do nauk geograficznych, o „naukowej metodologii marksistowskiej” jako jedynej drodze gwarantującej naukowy rozwój geografii, podkreślając, że warunkiem faktycznego funkcjonowania tej metodologii są „przemiany zasad światopoglądowych poszczególnych geografów”, a także „zapoznanie się z materializmem dialektycznym i historycznym oraz z geograficzną literaturą radziecką”³⁹. Zalecenia te wskazywały badaczom kierunek postępowania dostosowujący ich działalność naukową do narzuconej ideologii i były w pełni zbieżne z ogólnymi celami wyznaczonymi naukowcom podczas wspomnianego Kongresu; narzucały m.in. „konieczność zdecydowanego zerwania z akademickim «obiektywizmem» i «filozoficznym» oderwaniem się od życia”⁴⁰. Należy zauważyć, że dyskusję na ten temat w naukach geograficznych zainicjowano już wcześniej – podczas Zjazdu Geografów w Gdańsku (5–7 czerwca 1949 r.)⁴¹. Jak wynika z relacji S. Leszczyckiego, już w Gdańsku sugerowano geografom konieczność porzucenia dotychczasowych podstaw metodologicznych związanych z poglądami „geografii burżuazyjnej” i tzw. czystej nauki izolującej się od życia społecznego⁴². Dwa programowe wystąpienia – S. Leszczyckiego o współczesnych zadaniach geografii polskiej i J. Barbaga o programie geografii na poziomie szkolnym – zostały opublikowane w „Geografii w Szkole”⁴³.

O podobnych ustaleniach poczynionych podczas wspomnianego Kongresu, ale odnosząc się do nauk historycznych, napisał prawie sześćdziesiąt lat później Z. Romek. Podczas trwania I Kongresu Nauki Polskiej wyraźnie było wiadomo, że „nauka ma służyć socjalistycznemu wychowaniu nowego społeczeństwa i ma to być nauka marksistowska oparta na światopoglądzie materialistycznym”⁴⁴. Rolę inicjującą, podobną do tej, którą w naukach geograficznych odegrał zjazd w Gdańsku, w naukach historycznych odegrała I Konferencja Metodologiczna Historyków Polskich (28 grudnia 1951 r. – 12 stycznia 1952 r.)⁴⁵.

³⁹ S. Leszczycki, *Stan geografii w Polsce i perspektywy jej rozwoju*, „Przegląd Geograficzny”, t. 23, 1950–1951, s. 25.

⁴⁰ A. Schaff, *Zadania frontu ideologicznego w świetle uchwał I Kongresu Nauki Polskiej*, „Myśl Filozoficzna”, 1951, nr 1–2, s. 21 i 26, cyt. za: K.J. Kilian, *Stan filozofii w Polsce*, „Sofia. Pismo Filozofów Krajów Słowiańskich”, t. 6, 2006, s. 142.

⁴¹ S. Leszczycki, *Współczesne zadania geografii*, „Geografia w Szkole”, r. 2, 1949, nr 4/5, s. 1–20.

⁴² S. Leszczycki, *Stan geografii w Polsce...*, op. cit., s. 24.

⁴³ S. Leszczycki, *Współczesne zadania geografii*, op. cit., s. 1–20; J. Barbag, *Nowy program geografii w szkole ogólnokształcącej*, „Geografia w Szkole”, r. 2, 1949, nr 4/5, s. 51–60.

⁴⁴ Z. Romek, *Cenzura a nauka historyczna w Polsce 1944–1970*, Warszawa 2010, s. 137.

⁴⁵ S. Herbst, *I Konferencja Metodologiczna Historyków Polskich w Otwocku 28.XII.1951–12.I.1952*, „Przegląd Historyczny”, t. 43, 1951, nr 1, s. 159–161.

Z analizy uwag cenzorskich dotyczących podręczników szkolnych wyraźnie widać, że szczegóły dotyczące m.in. lokalizacji obiektów, rodzaju prowadzonej produkcji, jej wielkości były w sferze informacji zastrzeżonych, których nie należało ujawniać. Pokrywa się to z opinią S. Ligarskiego, że cenzura chroniła przed ujawnieniem informacji dotyczące potencjału przemysłowo-obronnego i w kwestii spraw gospodarczych nie pozwalała sobie na żadne ustępstwa⁴⁶. „Instrukcja Gospodarcza” zawierała wytyczne typu „Nie należy ujawniać miejscowości, w których znajdują się huty lub kopalnie metali kolorowych, nieżelaznych”, podobnie instrukcja traktowała fabryki produkujące maszyny włókiennicze, rolnicze. Z kolei „Instrukcja Wojskowo-Komunikacyjna” wyraźnie określała, że „nie wolno zamieszczać w druku szczegółowego zestawienia obrazującego ilościowy i jakościowy stan dróg oraz szczegółowego opisu stanu dróg wskazującego ich wymiary poprzeczne oraz umiejscowienie (wskazanie kilometrażu) wysokich nasypów i głębokich rowów”⁴⁷.

To tłumaczy na przykład ingerencje dotyczące podręcznika *Geografia gospodarcza Polski* Józefa Barbaga z 1949 roku. W recenzjach tej pozycji, w części „Proponowane ingerencje”, cenzorzy wskazali treści, które nie były przeznaczone do powszechnej wiadomości. Usunięte zostały m.in. informacja o fabryce sztucznej benzyny budowanej w Dworach pod Oświęcimiem, zdanie o występowaniu pól gazowych w okolicy Jasła, Krosna, Sanoka i Dębowca wraz z informacją o wielkości tych zasobów; wykreślono również dane dotyczące wielkości zasobów gazu w zagłębiu krośnieńskim i wysokości jego przeciętnej produkcji; podobnie wykreślono opis potencjału gazociągów – połączenia zagłębia jasielsko-sanockiego z zakładami przemysłowymi Mościc i połączenia prowadzącego z Jasła przez Ostrowiec do Radomia i Starachowic. Można było ujawnić, że największa jest zaporą w Rożnowie na Dunajcu, ale już informacja, że jej wysokość wynosi 50 m, długość 548 m i pojemność zbiornika 230 mln m³ była informacją niejawną.

Uwadze cenzorów nie uchodziła również pozostała treść podręczników oraz ich koncepcje i dostosowanie do nowych, narzuconych warunków ideologicznych. Jeszcze pod koniec lat czterdziestych XX w. dokonano rewizji około 2,5 tys. podręczników i zestawów lektur⁴⁸. W recenzjach wspomnianej *Geografii gospodarczej Polski* podkreślono dostosowanie podręcznika do nowych oczekiwań aparatu władzy, dyskwalifikując w ten sposób wydanie wcześniejsze. Atutem książki wg cenzorów i recenzentów merytorycznych, działających na rzecz GUKPPiW były właśnie zagadnienia, dodane przez autora do analizowanego przez nich wydania, na temat działalności nowej władzy, jej dokonań i zamierzeń, nawiązujące do

⁴⁶ S. Ligarski, *Cenzurowanie ogłoszeń gospodarczych w PRL*, w: *Budujemy socjalizm... Materiały pokonferencyjne*, pod red. R. Klementowskiego, S. Ligarskiego, Wrocław 2010, s. 73, 77.

⁴⁷ AAN, zespół 1102, sygn. 421 t. IV. GUKPPiW. Sekretariat Prezesa. Odprawy krajowe 07.02–11.12. 1949. K. 107.

⁴⁸ A. Paczkowski, *Pół wieku dziejów Polski*, Warszawa 2007, s. 190.

najważniejszych zagadnień dotyczących struktury gospodarczej Polski oraz te, w których autor położył nacisk na omówienie przemian polityczno-społecznych, które „wywarły zasadniczy wpływ na ukształtowanie się naszego życia gospodarczego po wojnie, np. reformy rolnej, nacjonalizacji przemysłu i transportu, planowania gospodarczego itd.”⁴⁹ Brak wystarczającego dostosowania publikacji do obowiązujących trendów blokował działalność naukową. Z tego powodu została wstrzymana publikacja J. Szaflarskiego *Zarys geografii gospodarczej ogólnej*, którą jeden z recenzentów ocenił jako daleką od materialistycznego pojmowania zagadnień geografii gospodarczej⁵⁰.

Powstaje pytanie, jaką informację przekazywano użytkownikom map i atlasów, skoro większość informacji dotyczących gospodarki Polski nie była jawna. Każda mapa przedstawiająca zagadnienia gospodarcze musiała spełnić wiele warunków pozamerytorycznych związanych z dopuszczeniem do obiegu. Brak swobodnego postępowania z danymi gospodarczymi paradoksalnie sprzyjało rozwojowi metod kartograficznych. Na przykład w atlasach szkolnych i atlasie narodowym⁵¹ zastosowano takie metody kartograficzne do przedstawienia zjawisk gospodarczych, które umożliwiały z jednej strony zachowanie rzetelności merytorycznej, z drugiej jednak dopuszczały przedstawienie tych zjawisk w sposób uniemożliwiający uzyskanie zastrzeżonych informacji. Na mapach gospodarczych wszystkie ośrodki przemysłowe pokazywane były w formie diagramów kołowych o powierzchni proporcjonalnej do wielkości ich udziału w potencjale przemysłowym kraju. Zapewniło to porównywalność zarówno w obrębie jednej jak i wielu gałęzi przemysłu. Na przykład T. Lijewski, autor odpowiedzialny za mapy przemysłu we wspomnianym atlasie narodowym, zaproponował zastosowanie kombinacji dwóch mierników: liczby zatrudnionych i wartości brutto środków trwałych, uznając je za składające się na potencjał przemysłowy⁵². Autor miernika opublikował obszerny artykuł, w którym przekonywał o wyższości tego wskaźnika nad rozwiązaniami proponowanymi przez innych autorów⁵³.

Polityka państwa była również dobrze widoczna w samej koncepcji atlasów geograficznych opracowanych zgodnie z zasadą wnioskowania indukcyjnego. Przykładem jest tu *Mały atlas geograficzny* E. Romera. W pierwszych latach po zakończeniu drugiej wojny światowej atlas wydawany był w koncepcji ukształ-

⁴⁹ AAN, zespół 1102, sygn. 173B. K. 225 (recenzja).

⁵⁰ AAN, zespół 1102, sygn. 173C, K. 68 (recenzja wtórna).

⁵¹ *Narodowy Atlas Polski*. Polska Akademia Nauk, Instytut Geografii. Redaktor naczelny i przewodniczący Komitetu Redakcyjnego S. Leszczycki; Opracowanie redakcyjne zespół Pracowni Kartografii Instytutu Geografii PAN. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawn. PAN, Wrocław 1973–1978.

⁵² J. Ostrowski, *Kartografia w dorobku naukowym profesora Teofila Lijewskiego*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 43, 2011, nr 4, s. 395.

⁵³ T. Lijewski, *O kartograficznym przedstawianiu wielkości ośrodków przemysłowych*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 13, 1981, nr 3–4, s. 142–147.

towanej w okresie II Rzeczypospolitej. Przedstawione w nim językiem mapy opowiadanie o świecie, zgodnie z regułą „od szczegółu do ogółu”, rozpoczyna mapa fizyczna Polski, wskazując odbiorcy miejsce najbliższe pod względem fizycznym oraz jego status jako terytorium o określonej państwowości. Kiedy na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych tworzyła się nowa rzeczywistość, mapa Polski zastąpiona została mapą ZSRR, który – jak to ujmuje A. Paczkowski – w sposób bezpośredni (m.in. przez podporządkowanie militarne) i pośredni (poprzez ideologię) objął i podporządkował znaczną część euroazjatyckiego bloku kontynentalnego⁵⁴. Taki układ map przetrwał w atlasie do śmierci J. Stalina. Po tym fakcie wraz z rozpoczętym procesem destalinizacji na pierwszą stronę powróciła mapa przedstawiająca obszar Polski. Dopełniając obraz zależności koncepcji atlasów szkolnych od warunków politycznych, warto dodać, wychodząc poza ramy czasowe artykułu, że atlas ten wydany dla polskich uczniów szkół zaboru austriackiego, do czasu odzyskania niepodległości rozpoczynała mapa Austro-Węgier⁵⁵.

Kolejnym obszarem w opracowaniach kartograficznych, leżącym w sferze zainteresowań aparatu cenzury, była warstwa nazewnicza zarówno na mapach geograficznych jak i historycznych. W maju 1945 r. cenzorzy zostali poinstruowani, że z „książek traktujących dziedzinę geografii – teren Białorusi i Ukrainę należy usunąć”⁵⁶. W roku 1949 „Książnica-Atlas” zawiesiła prace nad wielkim atlasem geograficznym i dokonywała korekty publikacji kartograficznych przeznaczonych do nauczania historii, zwłaszcza w zakresie nazewnictwa historycznego. Największe ingerencje dotyczyły nazw na mapach obejmujących tereny należące do Polski przed drugą wojną światową. Na przykład w *Małym atlasie historycznym* Cz. Nankego zalecono zmianę polskich historycznych nazw miejscowości w republikach ZSRR – Litewskiej, Ukrainskiej, Białoruskiej i Łotewskiej – na zgodnie z obowiązującą nomenklaturą – Kownas a nie Kowno, Wilnius a nie Wilno. W sprawie tej interweniowała Komisja Ogólna do Spraw Pomocy Naukowych Ministerstwa Oświaty, która powołując się na protokół Komisji Humanistycznej do Spraw Pomocy Naukowych, podeszła do sprawy merytorycznie, a nie ideologicznie⁵⁷. Podobnie wyłącznie polityczne podłoże miało usuwanie nazw geograficznych związanych z „niewygodnymi” wydarzeniami; na przykład z mapy ogólnogeograficznej E. Romera kazano usunąć miejscowość Klukwienna z uwagi na fakt, że jest to miejscowość „słynąca tylko z tego, iż

⁵⁴ A. Paczkowski, *Pół wieku dziejów Polski*, Warszawa 2007, s. 194–195.

⁵⁵ E. Romer, *Atlas geograficzny*, Lwów 1908; idem, *Mały atlas geograficzny*, wyd. 10, Lwów 1928; idem, *Mały atlas geograficzny*, wyd. 15, Wrocław 1951; idem, *Mały atlas geograficzny*, wyd. 16, Warszawa 1955.

⁵⁶ AAN, zespół 1102, sygn. 421. GUKPPiW. Sekretariat Prezesa. Odprawy krajowe 2–25.05.1945 r. K. 32.

⁵⁷ AAN, zespół 1102, sygn. 406. GUKPPiW. Departament Publikacji Nieperiodycznych Nr DN–14/58. Dokumentacja Książek (recenzje) 1951 r. (Wydawnictwa od lit. A do P). K. 210.

Dowbór Muśnicki formował tam swój kontrrewolucyjny korpus”⁵⁸.

W mapach i atlasach historycznych przedmiotem ingerencji była nie tylko ich koncepcja i zakres tematyczny, ale również wydarzenia historyczne. Przykładem mogą tu być mapy szkolne przedstawiające Polskę w pierwszej połowie XX wieku. Takie wydarzenie jak wojna polsko-bolszewicka 1919–1921⁵⁹ nie było w ogóle przedstawiane; zastrzeżenia wydziału wojskowego budziło również określenie „Polska Odrodzona”, stąd wynikały tytuły mapy formułowane jako „Rzeczpospolita w latach 1918–1939” lub „Polska po pierwszej wojnie światowej”; podobnie dla okresu 1945–1946 zastrzeżenie zgłoszono do tytułu „Polska Współczesna” i zalecono „Polska po drugiej wojnie światowej”. Ingerencje miały miejsce również w odniesieniu do konwencji określania okresów historycznych i dat; nie do przyjęcia było określenie bardzo popularne przed okresem PRL – „od narodzin Chrystusa” „przed narodzinami Chrystusa” zapisywane na mapach „przed Chr.” i „po Chr.”⁶⁰. Określenia te zastąpiło sformułowanie „przed naszą erą” i „naszej ery” zapisywane na mapach „p.n.e.” i „n.e.”, co w dalszym ciągu oznacza datę przed początkiem ery chrześcijańskiej lub w erze chrześcijańskiej, związanej umownie z datą narodzenia Jezusa Chrystusa.

7. Podsumowanie

Zaproponowane w artykule, w kontekście problematyki XVIII tomu „Z dziejów Kartografii”, spojrzenie na dawne mapy przez pryzmat atrybutu „miejsce w czasie”, wykorzystano jako okazję do zwrócenia uwagi i udowodnienia wielowartościowości informacji pozyskiwanej z map. Rozważania zamieszczone we wstępie i przeprowadzone badanie jest drobnym uzupełnieniem dotychczasowych poglądów dotyczących dawnych map jako źródeł. O ile pierwsze z zaproponowanych podejść – analizowanie map z punktu widzenia obiektywizmu kartograficznego (terminu zaproponowanego w artykule), pozwala zaliczyć określone mapy do źródeł podstawowych, gdyż wydobyte z nich informacje można nazwać – przywołując J. Topolskiego – „względnie efektywnymi”, o tyle drugie podejście – z punktu widzenia antropologii kulturowej – sytuuje dawne mapy w grupie źródeł uzupełniających i źródeł dostarczających informacji, mającej charakter potencjalny.

Informacje pozyskane z dawnych map, będących efektem specyficznej „inventaryzacji” poszczególnych elementów środowiska geograficznego, zwłaszcza antropogenicznych, są „względnie efektywne”, ponieważ – cytując J. Topolskiego – „nigdy nie możemy być pewni, że informację źródłową właściwie zrozu-

⁵⁸ AAN, zespół 1102, sygn. 421 t. IV. GUKPPiW. Sekretariat Prezesa. K. 339.

⁵⁹ T. Ładogórski, *Rzeczpospolita w latach 1918–1939*, PPWK, Warszawa–Wrocław 1958.

⁶⁰ AAN, zespół 1102, sygn. 406, K. 210–213 (recenzja wtórna, pismo Ministerstwa Oświaty, wyciąg z protokołu Komisji Humanistycznej ds. Pomocy Naukowych).

mieliśmy, że nie ma w niej jeszcze jakiś treści nieodeczytanych itd.”⁶¹. Nie można bowiem wykluczyć, że w przyszłości z tych samych map nie zostaną wydobyte kolejne informacje. Zatem to co nie zostało odczytane ma więc charakter potencjalny. Analizując dalej problem – posiłkując się rozważaniami J. Topolskiego o źródłach historycznych – można powiedzieć, że to co nowego wnoszą kolejne prace, wywodzi się przede wszystkim z przekształcenia informacji potencjalnych w efektywne. Może to mieć miejsce wg niego m.in. w przypadku, gdy postawimy sobie i źródłom nowe pytania, czyli gdy m.in. po nowemu spojrzymy na zadania narracji historycznej. Tym spojrzeniem może być atrybut miejsca w czasie rozpatrywany z punktu widzenia antropologii kulturowej.

Posłużenie się mapami i atlasami opracowanymi w okresie PRL jako przykładem pozwoliło potwierdzić przyjętą tezę, że mapy i atlasy wydane w czasie trwania Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej zajmują ważne miejsce w hierarchii źródeł przydatnych do odtwarzania wielowątkowego charakteru tego okresu oraz że można tego dokonać poprzez analizę, w której zadane pytania dotyczą genezy, intencji i cech otoczenia, w którym były one opracowywane. Takie podejście przenosi dawne mapy do grupy źródeł istotnych w konstruowaniu przeszłości oraz pozwala je włączyć w naukowe dyskusje.

Słowa kluczowe: mapa dawna, obiektywizm kartograficzny, antropologia kulturowa, kartografia w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej

**Attribute of place in time as a feature of old maps
from the perspective of anthropology of culture
based on publications of Polish People's Republic period**

S u m m a r y

The author proposes to look at the old maps from the perspective of „place in time” attribute, that was used as pretext to draw attention to and prove the multithreading information obtained from maps. The author proposes two approaches to analyse old maps. The first one is analysing maps from the cartographic objectivity perspective (the term proposed in the article). It allows to include specified maps to the primary sources. The second approach is to analyse maps from the perspective of cultural anthropology that situates old maps in a group of complementary sources and informative sources of a potential character. Using as an example maps and atlases developed in the Polish People's Republic period, allowed to confirm the adopted thesis, that maps and atlases published in times

⁶¹ J. Topolski, *Wprowadzenie do historii*, Poznań 2007, s. 38.

of Polish People's Republic, have an important place in hierarchy of sources useful for re-creating the multithreaded character of this period, and that it can be made due to the analysis in which the question relate to the origin, purpose and characteristics of the environment in which it is developed.

Key words: old map, cartographic objectivity, cultural anthropology, cartography in Polish People's Republic